

KÉPZŐK ÉS SZÓFAJOK KAPCSOLATÁNAK VÁLTOZÁSA A KEZDETEKTŐL AZ ÓMAGYAR KOR VÉGÉIG

SZEGFŰ MÁRIA

A szakirodalomban — mind a történeti, mind a leíró szemléletű munkákban — általánosan elfogadott és követett módszer a képzők szófaji alapon történő osztályozása. Első ízben a Tüzetes Magyar Nyelvtanban (1895.) Simonyi rendszerezte a képzőket az alapszavak és a származékszavak szófaja szerint; e szempont érvényesítésével a képzők négy csoportot alkotnak: igéből vagy névszóból igét, igéből vagy névszóból névszót létrehozók lehetnek.

A képzők és szófajok összefüggésének lényegét sokoldalú elemzéssel próbálja feltárni Berrár Jolán „A képzők funkciójáról vallott felfogások fejlődése a magyar szakirodalomban” c. kiváló tanulmányában (ÁNYT. 5: 69–72). Történeti ismeretei, a képzők körében végzett alapos kutatásainak eredményei azonban nem mindenben igazolják az egyes képzők szófajokhoz kötésére irányuló törekvését, s ellentmondásos megállapításokra készítenek. Egy helyütt ezt írja: „A képző . . . általában alakilag is rámutat a képzett szó szófaji természetére (sőt több-kevesebb utalást tartalmaz az alapszóéra is). Ez a szófajmeghatározó szerep annyira feltűnő, hogy szorosabb értelemben ezt nevezzük a képző szerepének (funkciójának)” (i. m. 69). Ám nyelvtörténeti ismeretei ezt nem támasztják alá: „Általánosan azonban már csak azért sem lehet az uráli (finnugor, ugor) képzők eredeti és legfőbb szerepe a szófajmeghatározás, mivel legtöbb alapnyelvi képzőnk hallatlanul sokféle jelentésárnyalatával tűnik ki, és egyáltalán nem korlátozódik egy szófaji csoportra.” (i. m. 71). Majd nem sokkal később ezt olvassuk: „bár a képzőnek szoros kapcsolata van a szófaj kategóriájával, mégsem köthető össze vele teljesen. A képzőnek nem egyetlen és nem is fő nyelvi szerepe a szófajmeghatározás; egy-egy képző jelenlétéből nem állapíthatjuk meg minden további nélkül a származékszó vagy az alapszó szófaját.” (i. m. 72). E konklúzió ellenére egy másik cikkében (Új szempontok és módszerek a szóképzés vizsgálatában, SzóFALTan. 99–124) a képzők osztályozásában aprólékos szófaji csoportokat javasol: önálló szempont a képzők szófajváltó–szófajtartó–szófajjelölő szerepe; ez tagozódna tovább az alapszó és a származékszó szófaja alapján; ezen belül is a névszókat mindenütt felbontaná főnevekre és melléknevekre. Csúpan ezek után következhet a szemantikai típusok bemutatása (i. m. 123–4).

Mint láttuk, a képzők és szófajok egymáshoz rendelésére tett kísérletek nem vezettek vitathatatlan eredményekre. Ennek okát a szófaj és a jelentés merev elválasztásában kereshetjük. Bárczi a szavak nyelvi szerepét így határozza meg: (a szó) „Funkciója fogalmak, képzetek nyelvi jelölése,

azaz szemantikai.” (Bevezetés a nyelvtudományba, 55). A képzők funkciójáról ekként vélekedik: „A nyelvtanban rendszeren meg szokták különböztetni a képző jelentését és funkcióját. Jelentésen értik az alapjelentésnek azt a módosulását, melyet a képző képvisel, míg funkción a képzőnek azt a tulajdonságát, hogy igei vagy névszói alapszóból igét vagy névszót képez. A képzőnek voltaképpen mind a kettő a funkciója, az utóbbi ugyanis a képző „jelentés”-ének ugyancsak része.” (i. m. 37). Bárczi tehát jelentés és szófaj egységét, sőt inkább a jelentés elsődlegességét vallja. Bárczin kívül csak a MMNyR. megfelelő fejezetében találunk rövid utalást a képzők jelentésének és szófájának összefüggésére: „A képző attól függően, hogy milyen irányban változtatja meg az alapszó jelentését, mindig ilyen vagy olyan szófajú új szót alkot”, a képző funkciójának a szerző mégis „az ilyen vagy olyan szófajú szót létrehozó képességét” tekinti (MMNyR. 1: 335).

Honnan ered, miben áll tehát képzők és szófajok kétségkívül szoros kapcsolata? A készülő Történeti Nyelvtan keretében a névszóképzés funkcionális rendszerének kidolgozása során magam is szembekerültem a feltett kérdéssel. A válaszadást nagyban megkönnyítette a Nyelvtan vizsgálati módszere: az egyes nyelvtörténeti korszakok (az ősmagyar kort megelőző, az ősmagyar és az ómagyar kor) nyelvi rendszeréről megrajzolt szinkron metszetek egybevetése árnyaltabb megvilágításba helyezte a képzők jelentésmódosító és szófajisággal kapcsolatos funkcióinak kialakulását, egymásrahatását is. (Bár kutatásaim a névszóképzőkre korlátozódtak, megállapításaim ezekre vonatkoznak, a tendenciák, a tanulságok egy része általánosítható, így az igeképzőkre is érvényes lehet.)

Közismert, hogy alapnyelvi eredetű képzőink jelentésüket és szófaji tulajdonságaikat nézve is igen sokoldalúak voltak. Legtöbbjük használatát nem korlátozta az alapszó szófaja, ígéhez is, névszóhoz is kapcsolódhattak (*boldog, balog; rejtek, ének; lakos, hegyes; stb.*). A származékszavak szófaját jelentéstartalmuk szabja meg: a deverbális névszók közül a cselekvésnevek, a cselekvőt, a cselekvés tárgyát, eszközét, helyét jelölők főnevek; a cselekvő jellemző tulajdonságát, a cselekvés elmaradását kifejezők melléknevek; a cselekvés eredményét jelentők lehetnek főnevek (*forgács, gombolyag*) és melléknevek (*kopár, száraz*) is. A denominális névszókban belül a valamihez tartozás, az ellátottság, a hiány, a hasonlóság, a mérték tulajdonságként fogalmazódik meg, így melléknevekben fejeződik ki; a foglalkozás- és gyűjtőnevek, az elvontságot jelentő derivátumok főnevek. Mivel elemi képzőink zöme többféle jelentésmódosítást képviselhetett, általában főnévi és melléknévi derivátumokat egyaránt alkothatott (*csillag, részeg; torok, kerek; tövis, szoros; stb.*). Miután a formánsok nagy része semmilyen formában nem utal szófajra, biztosra vehető, hogy a szófajtartás, ill. szófajváltás megvalósulása az alapszó és a képzett szó viszonylatában nem köthető a

képzőkhöz, hiszen egyazon képző attól függően, hogy milyen jelentésmódosítást jelöl, egyik esetben szófajtartó, a másikon szófajváltó lehet: a névszói alapszón szófajtartó (*torok*), igein szófajváltó (*hajlék*); az *-s* pl. főnevekből alakult foglalkozásnevekben szófajtartó (*asztalos*), míg az ugyancsak főnevekből képzett ellátottság jelentésű szavakban (*köves*) szófajváltó. Véleményem szerint szófajtartóknak inkább nevezhetnénk a kicsinyítő képzőket annak okán, hogy ugyanazon jelentésmódosítás mellett a főnévi alapszavakból főnevek (*halmod*, *madárka*) a melléknéviékből melléknevek (*kicsid*, *vékonyka*) jönnek létre. — Ősi eredetű formánsaink között is akad azonban olyan, amely szófaji korlátokkal működik: csak névszókra mutatható ki az *-a/-e* (*apa*, *csibe*), az *-ó/-ő* ~ *-ú/-ű* (*fiú*, *szellő*) és a szerkezetes *-ú/-ű* (~ *-ó/-ő*) (*kétágú*, *nagyszemű*). Az is előfordul, hogy egy adott formáns azonos szófajú származékokat hoz létre: a *-talan/-telen* fosztóképző és a szerkezetes *-ú/-ű* mindig mellékneveket alkot (ezeknek csak egy-egy jelentésmódosító funkciójuk van!); az *-m* (*álm*, *öröm*) és a *-t* (*hit*, *menyét*) csak főneveket hoz létre.

A gondolkodás differenciálódása minél egyértelműbb nyelvi formákat igényelt: bizonyára ez a legfőbb oka annak, hogy az ősmagyar kor folyamán nagy számú névszóképzővel gazdagodott nyelvünk. Az újabb formánsok funkcionális sajátosságait tekintve lényegesen különböznek az alapnyelvi eredetűektől. Az egyes képzők, képzőbokok használati köre jóval szűkebb lett. Mindenekelőtt alakilag is határozottan szétvált a deverbális és denominális képzés: a képzők vagy csak igékhez vagy csak névszókhoz kapcsolódhatnak. Az alapszavakkal kapcsolatos szófaji kötöttség tehát általános érvényű lett. Most már az a formáns számít szokatlannak, amely igen is, névszón is előfordulhat: ilyen a *ság/-ség* (*mentség*, *kórság*). Az újabb keletű képzők jelentésmódosító funkciói korántsem annyira szerteágazóak, mint legősibb társaiké; nem ritka a csupán egyféle jelentésmódosításra alkalmas formáns (*-alom/-elem*, *-ánk/-énk*, *-ász/ész*, *-csa/-cse*, *-ékony/-ékeny*, *-i*, *-ka/-ke*, *-nyi*, *-sa/-se*, *-só/-ső*, *-ta/-te*). Ebből fakad, hogy az ekkor született képzők mindegyike egységes szófajú derivátumokat alkot: pl. az *-alom/-elem*, az *-ás/-és*, a *-mány/-mény* mindig főneveket, az *-ánk/-énk*, az *-i*, a *-nyi* csak mellékneveket. Az ősmagyar kor folyamán keletkezett képzők, képzőbokok határozottabb funkcionális karaktere: erősebb szófaji kötöttségük (mind az alapszó, mind a származékszó oldaláról), poliszemiájuk számottevő mérséklődése a képzett szavak nyelvi helyzetét: keletkezésüket, használatukat, megértésüket megkönnyítette, ezáltal a pontosabb, egyértelműbb közlést szolgálta.

A kései ómagyar korban megjelenő képzők, képzőbokrok funkcionális sajátosságait vizsgálva az előző korszakban megindult tendenciák folytatódását regisztrálhatjuk. Az új formánsok mind szófaji, mind szemantikai tulajdonságait tekintve az ősmagyar koriaknál is jóval egysíkúbbak. Immár maradéktalanul megvalósul a képző, a szófaj és a jelentésmódosítás egysége: valamennyi új formáns csak egyféle jelentésmódosítás kifejezésére használatos. Deverbális névszókot alkot a *-cs* (*vakarcs*), az *-ós/-ős* (*szűrós*) és a *-hatatlan/-hetetlen*. Csak névszókhoz kapcsolódik pl. a *-beli*, a *-cska/-cske*, a *-fi*, a *-ságos/-séges*. (Elvétve találkozunk olyan derivátumokkal, amelyek névszói alapszóból tipikus deverbális képzőkkel alakultak: *fejedelem*, *sokadalom*, *aprólék*, *álmékony*, *végzetlen*. Ezeket analogikus hatások termékének tekinthetjük.) Az egy-egy képzővel létrejött származékszavak szófaja minden esetben egységes: pl. a *-cs*, a *-lat/-let*, a *né* képzős szavak főnevek; a *féle*, a *-hatatlan/-hetetlen*, az *-ós/-ős* képzősök melléknevek. Az új keletű kicsinyítő képzők — a korábbiakhoz hasonlóan — megőrzik az alapszó szófáját (*hegyecske*, *ifjúcska*; *gyermekded* 'kis gyermek', *távoldad*).

A kései ómagyar korban egyes formánsokhoz olyan mértékben hozzátapadt a szófaji minőség, hogy merőben új szerepben: szófajjelölő eszközként is találkozunk velük. Ezt a funkciót (amikor a képzőnek semmiféle jelentésmódosító funkciója nincs, csupán a szófaj jelölésére szolgál) bizonyára a nyelvi tudatosság erőteljes fejlődése hívta életre. Nagy szerepet játszott az írásbeliség, közelebbről a fordításirodalom terjedése, amely a latin eredetűnek pontosan megfelelő nyelvi formákat igényelt és termelt ki. Miután a szófajjelölő szerepű képzők nagyrészt kettős szófajú alapszavakhoz járulnak, visszaszorult a főnév-melléknév homonímia, bár az ilyen típusú származékszavak többsége az írott nyelv eleme maradt.

A szófajiság jelölésére értelemszerűen az adott szófajú szavak alkotásában leggyakoribb képző lehet alkalmas, hiszen nagyszámú származékszó megléte mélyebben tudatosítja képző és szófaj összetartozását. Ennek megfelelően a főnévi szófaj megtestesítője a *-ság/-ség* lett. Az adatok tanúsága szerint elsősorban az eredetileg kettős szófajú szavak főnévi használatában terjedt el: AporK. 76: „a *setetseghen* ... vlokot”; FestK. 33: „aldyatok *hydeghsegh* ees nyar wrat”; ApMélt. 42: annerah rezesol a *melegseggel*”; JordK. 387: „pokolnak *meelseghe* zalla3 lee”; stb. Ugyancsak jelölhetjük ezzel a képzővel a melléknevek alkalmi vagy állandósult főnevesülését: JókK. 115: „A3 *býzonfagot lennĳ hamoffagnak*”; FestK. 22: „feldeknek *kereksegeben*”; CzechK. 9–10: „az kőqzthffanak *altalssagara* ees *honzusagara* ... huzaak”; ÉrdyK. 494: „mindden *zentseghnek* es *yga3saaghnak* ... tykőre”; 1533: „Semnek *feersege*” (Gl.) stb. — A melléknevek alaki megkülönböztetésére a közszói származékokban mindig mellékneveket alkotó *-i* bizonyult alkalmas eszköznek: jelzői szerepben álló főnevekhez kapcsolódott:

JókK. 135: „*apostoly tarfokual*”; SzékK. 102. „*dyaky bõtvírl*”; TelK. 20: „*azzoni allatockal*; 1531: „*malomj keowet*” (MNy. 2: 210). Grammatikailag ebbe a típusba sorolhatjuk a népneveket is, amelyek a magyarban változatlan alakban állhatnak jelzőként is; a kései ómagyar korban ezeken is feltűnik az *-i*: BécsiK. 47: *pezfayaknak*; ÉrdyK. 50: „*magyary meel földet*”; 1530: „*franczaj kyral*”, „*skejczaj kyralnak*” (MNy. 37: 350). Néhány *-s* képzős melléknévről is feltételezhetjük, hogy képzője csupán a szófaji jelleget erősíti meg: JókK. 126: *vaffafok* ‘vasból valók’; GuaryK. 97: *bizonos*, 130: *prqkqs* ‘örökké való’; 1469: *Zabados* szn. (Oklsz.); ÉrdyK. 357: *zenttesnek*; 1533: „*Aranias penz*” : Aureus (Gl.); stb.

A képzők funkcionális sajátosságait korszakonként áttekintve nyilvánvalóvá vált, hogy a szófajiságra utaló képesség nem a képzők immanens tulajdonsága. Több évszázados út vezetett a formánsok szófaji kötetlenségétől a szófajjelölő szerepig. Képzők és szófajok egymáshoz rendelése hasonló lehetett ahhoz a folyamathoz, amelynek eredményeképpen a képzőkhöz jelentésmódosító funkciók tapadtak: nagyobb számú azonos típusú származékszó megléte lehetővé tette, hogy a szemantikai és a szófaji jellegzetességek a képzőkhöz kötődjenek. Az a tény, hogy képzők és szófajok kapcsolata nem eredendő, csupán ráértésen alapul, nem érvényteleníti az eddigi gyakorlatot, mely szerint a képzőket első fokon szófaji ismérvek alapján osztályozzuk. A deverbális nomen-, a denominális nomenképzők (és természetesen az igeképzők) ugyanis a szófajiságon túl pontos tájékoztatást adnak az egyes csoportokba sorolt képzők jelentésmódosító funkcióiról, ill. a képzett szavak szemantikai típusairól: az igéből létrejött névszók cselekvéssel összefüggő tárgyat, fogalmat stb. jelentenek; a denominális névszók tárgyak, fogalmak kapcsolatát, viszonyát (mértéket, összetartozást, hasonlóságot stb.) fejezik ki. A következő szinten tehát a származékszavak szemantikai kategóriáit lenne célravezető megadni; s elegendőnek látszik ezeken belül utalni a névszók főnév–melléknév megoszlására mind az alapszavakat, mind a származékszavakat illetően.